

3. A belterület története.

A város fejlődését gátló okok. — Népeség hiánya. — A beltelkek és ház-sorok képződése. — Körülárkolás, nádsfalkerítés. — Az utcák alakulása. — A terjeszkedést korlátozzák. — A házakhoz keretet is csatolnak. — A házhelyek választása, szabályozása és feltöltése. — Városrészek a török korban. — Új-utca keletkezése. — A Hód tava szaggatja a belterületet. — Ennek alakja a XVIII. sz. közepén. — Az Új-templom előtti vízfelület. — A házak száma ez időben. — Az urbárium a háztelkekről. — Ezek összes térfogata. — A tizedek kiterjedése és összefüggése. — A töltések. — Lóger és Lakhat telepítése. — A Szentandrási- és Palotai-utcák. — A tizedek népessége a XVIII. sz. vége felé. — Az utcák elnevezése és fekvése. — A házak soratlan fekvése. — Az uraság 1790-diki építési rendelete. — Új-város alapítása. — A tűzvédek szabályozó hatása. — Kis-utca rendezése. — Új-utca kibővítése. — Új-város kiszélesítése. — A vásár és piac elhelyezése. — Utcai por és sár. — Pallók rakása. — Az uradalom és a megye a város építéséhez igen kevéssel járúlnak. — A nevezetesebb épületek. — Fák hiánya. — Nevezetes emberek lakásai.

Városunk a török alatt, ha népességében gyarapodott is, egyébként igen kevéssé fejlődhetett, mert a hódító politikája, mely csak ideig való hasznot akart húzni a községektől, de azok épülésével mit sem törődött, — a folytonosan kalandozó rablóhadak, melyek örökösen zsarolták a lakosságot s a hadi sanyarúságok, melyek közt nehányszor el is pusztult, csak tengődésre kényszerítették. Különben a földrajzi helyzet is, mely miatt az alföldön városok, a szó igaz értelmében, általán véve nem képződhettek, lehetlenné tette ránk nézve a kulturális kiképződést. A belterület főbb alapvonalai egyébként, mint a defterbeli tized elnevezések, me-

lyek máig is megvannak, tanúsítják, már ekkor készen voltak. Az akkori hányatott életmódnak megfelelő volt a terep, bár korántsem felelt meg a modern városi kellékeknek. De mikor eleink a XVIII. század végén hét évi bújdosás után visszatértek, ennél alkalmasabbat akkor sem találtak s nem is kerestek, mivel itt az üresen állott házak jó részben készen várták.

Akkori időkben a több százados háborúk miatt igen megritkult e tájon a népesség. Kevés volt a jobbágnak való, a puszta föld pedig igen sok, a földesurak tehát ingyen telkekkel s egyéb kedvezményekkel kecsegtették a telepéseket. Eleink is így költöztek vissza — s így szivárogtak folytonosan ide a távolabbi megyékből is a jobbágyok. Az ujonnan érkezettek szintén fizetés nélkül kaptak házhelyet, ott, ahol jutott, földműves emberek szokása és szükségése szerint jó tágasan helyezkedvén el, úgyhogy közelben szántóföldet is foglalhassanak magoknak. Így képződtek a mindinkább hosszabbodó házsorok, melyek a szomszéd községekbe vezető utak iránya és a terület domborzati viszonyai szerint keresztül-kasul metszették egymást,¹ két sor ház képezvén egy utcát, a későbbi tizedet, akkép elhelyezve, hogy közbeesőleg a házak végében szántóföldek is voltak, melyek egy részéből később kertek is alakultak. A telkek eleintén semmivel sem voltak egymástól elkülönítve, csak idők múltán árkkolták körül, még pedig oly mélyen, hogy az árokba néha a jószág is bele dőglött, amire még 1760. táján is voltak példák. Ezért szabállyá tették, hogy a jószágot itthon mindenki kötélen tartsa. Némelyek kertjüket és udvarukat nádfallal vették körül, bár ezeket tűzveszélyességök miatt a királyi rendeletek már

¹ Bél Mátyás földrajza szerint utcáink kereszt alakúak voltak.

1772-ben is tilalmazták. A legtöbb ház és udvar azonban sokáig minden kerítés nélkül állott. Idővel a nadfal mindinkább általánossá lett a lelkészlakoknál is, de a katolikus parókhia és az uradalmi épületek deszkával s tölgyfa-oszlopokkal voltak kerítve, egyéb nevezetesebb épületek pedig göngyöleg sárral, vályoggal, vagy sárba rakott téglával, mely kerítési mód a XIX. században mindinkább terjedt.

A főutcák iránya eleitől fogva adva lévén az által, hogy a szomszéd községekbe s a határ részeire azokon jártak ki a városból, a bírák szigorúan tilalmazták, hogy »az utcát szorítani senki ne merészelje«, amint a hírdető könyv 1764-ről is szól, valamint, hogy »a város látszatósabb legyen« (voltaképen, hogy a földetlen zsellérek el ne szaporodjanak, amire az uradalom törekedett), a területi növekedést is esetről-esetre korlátozni és akadályozni el nem mulasztották. Ezért a városnak kerítést is csináltattak s csak ezen belül engedték meg a házhelyek választását, ámbár ehhez senkinek sem volt joga, aki arra nem épített.¹ Azonban »tapasztaltatván, hogy a városbéli emberek közül egynek van kerttelekje, ahhoz való szántóföldje, kaszálója, még pedig némelyiknek 3—4, másiknak pedig vagy igen kevés, vagy egy csepp sincs«, holott a földesúrnak mindenki tartozik fizetni: elhatározott, hogy ezután minden házhoz kerttelek fog adatni, még pedig annyi, »amennyit fizetésére nézve kívánni fog«, annyival inkább, mert »fülhegyen értetődött, hogy ezt a földesúr is így akarja«. A város kerítésének fenntartása mel- 1747. lett azonban így eljárást nem lehetett soká követni s e miatt arról a későbbi időkben nincsen is többé szó. Ellenben a belterület felett a bírák tovább is

¹ Tjk. 1740-ről II. 90., 96.

szabadon rendelkeztek: akiét nagynak találták, azéből adtak annak, aki nem fért meg a magáén, némely érdemtelentől pedig elvették és másnak adták. Minthogy a város mindenfelől a víz torkába esett, eléintén csak a magasabb partokra, földhátakra és halmokra építkeztek, így is a sűrűn jelentkező árvizek miatt a bírák és az uraság koronként elrendelték, hogy az udvarokat és az utcákat mindenki feltöltse. Ez, természetesen, eléintén csak a legközelebbi helyről, a kert alól történt, hol ilyenformán gödrök és laposok, ezekben pedig pocsolnyák képződtek, melyek ismét feltöltést kívántak, mivel idővel azok is házhelyeknek osztattak ki. Így jutottunk aztán oda el, hogy végre lassanként a város egész belterületének felszíne emelkedett, úgyhogy ma, bármerre ássunk, az eleven földet a belvárosban 70—150, a fiatalabb külvárosokban és a mélyebben fekvő területeken pedig 20—200 cm. mélységben találjuk, attól eltekintve, hogy az előbbi tájakon a föld színe legtöbb helyen 200—300 cm.-nyire is fel van már turkálva.

Az 1564-diki királyi adóösszeírásakor a városban 117 házat találtak. Pár évvel később a városrészek jegyzékét Musztafa szegedi kádi 1570. ekképen vette számba: Nagy-utca (a mostani Andrásy-utca), Hód-utca (valószínűleg a mostani Kállay-utca), Fényszer-utca (helyesebb olvasás szerint Tószér-utca, — a tó partján épült utcák a városházától keletre), Vásárhelyi-utca (a mostani Szentesi-utca eleje), Tarján-utca (a mostani Zrínyi-utca), és a Kanizsa-utca (helyesebb olvasás szerint Kis-utca, a mostani Szent Antal-, Deák Ferenc- és Petőfi-utcák tája), összesen tehát 6 utca, melyekben a kádi összesen 287 házat jegyzett fel.¹ Későbbi, de még török korbéli eredetű a

¹ Lászlófalvi Vélics, M.orsz. török defterek I. 20—34. l. (A magyar nevek írása és olvasása a törökben igen hatá-

Tabán tized, mely nevét a töröktől és a szlávtól egyaránt vehette, az utolsó megtelepedés után létesült csakhamar az Új-utca (a mostani Nap-utca és Klauzál-utca), mely az 1738-ki dögvész idején már a legnépesebb városrészek közé tartozott. Új házhelyekre annyival inkább szükség volt, mert a Hód-tó partját erősen szaggatta a víz, egy-egy emberöltő alatt 20—25 ölet is elvett abból, a XVIII. század elején ezen felül az Oldalkosárt is elöntötte, s később teljesen elmosta azt a földnyelvet is, mely a ref. egyházi és a Pitzer kalapos-féle telkek közt a tóba benyúlt s rajta a Szíver takács és Pászli cipész háza állottak. Ezen a részen tehát az áradat elleni hiábavaló védekezés súlya nehezült a lakosokra. A XVIII. század közepe táján a kath. templom mögött északnyugotra még nem voltak utcák. A tó partjával párhuzamosan hosszan nyúlt el három utca (6 sor ház) csaknem egészen a Paperéig. Az ó-templomtól keletre, nem egészen a mostani Bocskai-utca torkolatáig, terült el 1—2 utcájával az Oldalkosár. A kath. templomtól északkeletre a Nagy-utca, másik oldalán feküdt 2—3 utcájával a Kis-utca, melyek mielőtt a Szarvas vendéglőt érték volna, a föld emelkedésének megfelelően északra csavarodtak. A Kis-tó-ér és a Topa a Csúcsba és a Nagy-tóba olykor még vizet szállítottak, melynek határait a magasabban fekvő mostani Majsai és Neumann-féle házak, az Új-templom és a János szobor telkei határolták.¹ A házak mennyisége e század | 1755. közepén volt: Tarjában 230, Tabánban 205, Kis-utcán 141, Oldalkosárban 89, Új-utcán 272, összesen 937. A népesség szaporodásával a

rozatlan, úgyhogy ugyanazon jegyek többféle olvasást is megengednek.)

¹ Az 1755-diki Ruttkay-féle urad. térkép után.

beltelkeket mindinkább eldarabolták, a mi azonban csak a bírák engedelmével történhetett már 1761-ben is.¹ A közbeeső szántóföldek, legelők tehát lassanként eltűntek. Azelőtt bárki szabadon építhetett és cserélhetett házat, putrit, ahol e célra üres helyet és alkalmat talált. Ettől fogva azonban ily ügyet az uraság tisztjének kellett bejelenteni. Mikor az urbáriomot behozták, a lakosok úgy egyeztek a földesurasággal, hogy egy házhely belső telke, vagyis a lakóház helye, udvara, szérüs és veteményes kertje két pozsonyi mérőjű legyen, — az ennél nagyobb terület a külső járandóságba tudassék be, a kisebb pedig a külső szántóföldekben vagy rétekben nyerjen kipótlást. Ha a területi többlet »egy fertály mérőnél többet nem tenne, az olyan csekélységet nem méltó tekintetbe venni.«² A belterület azonban soha sem volt felosztva szabályos házhelyekre, amit a közbeeső nagyobb vízfelületek és a halmok is akadályoztak, minő többek közt a belterület közepe táján feküdt Isó dombja volt, melyre a bírák a kath. templomot eredetileg építeni akarták. Ettől fogva senki sem telepedhetett le többé a városban az uradalom engedélye nélkül.

Ez időben a város a Hód-tó és a Kis-tó északi partján mintegy 2400 ölnyi hosszúságban és 100—680 öl szélességben terült el 304 holdon, 1100 □-ölével számítva s összesen 338 telket számolt. A belterület közepét a később épült Uj-templom térsége képezte. A hatósági és forgalmi központ azonban az Ó-templom környéke volt, melyre Oldalkosár, Tarján, Tabán belső végei és a Kis-utca támaszkodtak. Utóbbik, úgyszintén Uj-utca is, csak egy-egy végöknél fogva függtek össze a többi városrészekkel, egyébként

¹ V. tjk. II. 308.

² A város urbárioma.

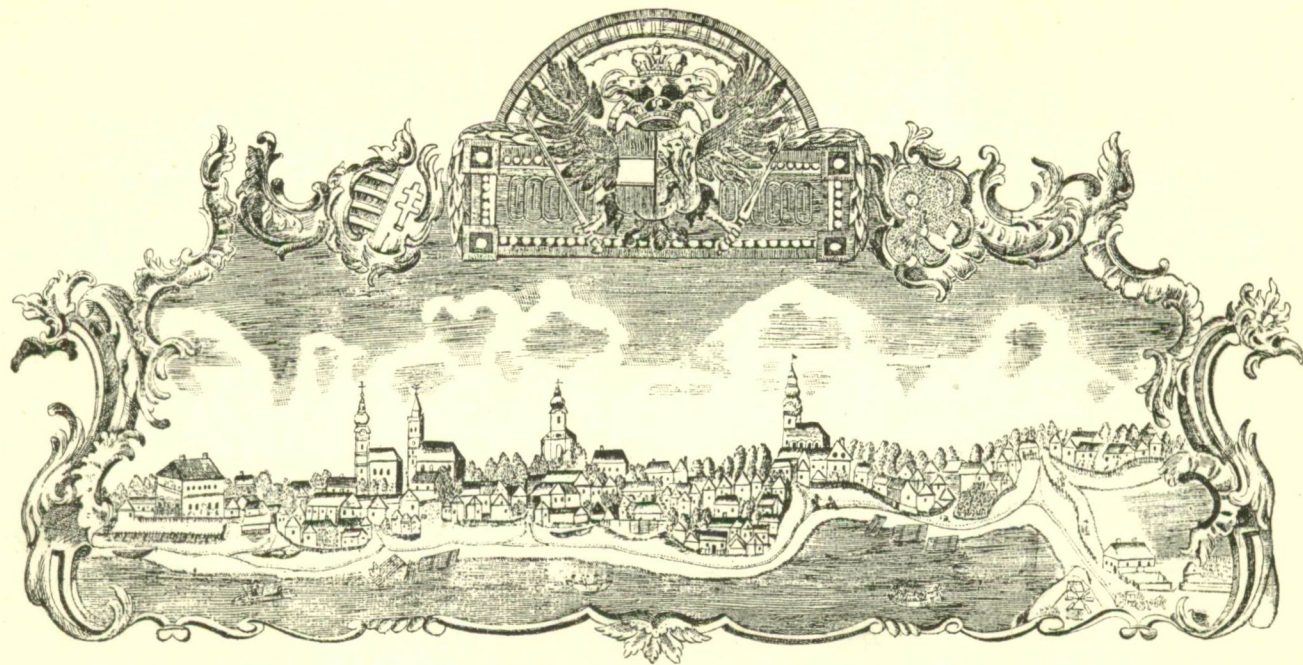
külön-külön félszigetet képeztek, melyek a Hód-tó, Kis-tó és Kis-tó-ér s az utóbbival kapcsolatos és a Vörös-ökör-korcsmaig (mely kívül esett a városon) terjedő laposak környeztek. A nevezett ér északi partján még csak egy sor ház állott, a mostani Búvár- és Róka-utcák könyéke pedig nyomás volt. A Szarvastól a Vörös-ökörig általában vízállásos üres térség feküdt. A Szarvast s a későbbi Lógeret a Kis-utcától és a Kispiactól 30—40° széles vízfelület választotta el. A szélek felé a belterület csupán 2—2 sor házból állott, a nyomás (belső legelő), amennyiben a vizek engedték, körös-körül egész a külső házsorokig terjedt. A legelő egy részét képezte a későbbi Új-város is a Hajda-vendéglővel, (mely különösen a juhászlegényekre nézve volt csábító!) és a református Nagy-temetővel, a mostani Meszlényi Mihály-féle ház és a nazarénus gőzmalom keleti végében, melyekhez a városból a már régibb idő óta fennálló Nagy-töltés vezetett. A Kis-töltést, vagy Kongó-töltést csak a Dillinkatemető létesítése után 1847-ben csinálták, mivel előzetesen a lakosság hiába kérte a tanácsot és ez az uradalmat, hogy az ehhez vezető utcát nyitassa ki s az út végére eső lakosoknak új háztelkeket adjon.

Nemsokára az uradalom a Lóger és Lakhatsz (később Lakhát) várósrészeket telepítette. 1776. táján. Előbbi onnét kapta nevét, hogy az új lakosok, míg házaikat felépíthették, sátrakban s egyéb ideiglenesen összerótt hajlékokban tanyáztak, az utóbbi pedig a Lakható telket jelezte,¹ amitől fogva a már korábbi időben is emlegetett »Csúcs« is las-

¹ A név jó darabig ingadozott »Lakhatom«, »Lakhatsz« és »Lakhát« közt. Míg végtére ez utolsó állandósult.

sanként benépesült. Lakhaton s az ide tartozó Szent-andrási-utcában nemsokára 189 házas | 1780. jobbagyot találunk, kiknek az uraság összesen 100 külső telek földet is adott. Ily kedvezmények mellett gyorsan szaporodtak a beköltözők. Ez évben még csak 1940 volt a házak száma, de öt év múlva a Palotai-utcában is (a Lakhat másik része) 112 házas és földes, 283 házas zsellér és 181 házatlan zsellért találunk, mely idő tájon Tarján- | 1787. ban 449, Tabánban 459, Kis-utcán 400, Oldal-kosárban 192, Új-utcán 482 házat számláltak. Ezek összes számát 1796-ban 2381-re, 1815-ben 3000-re tették. A beltelkek száma (egész házhely) 1772-ben 292⁶/₈ volt, a mi azt jelentette, hogy a házhelyeket már ugyancsak eldarabolták. A házak mennyisége 1701-ben 146, 1772-ben 1911, 1780-ban 1940, 1789-ben 2246, 1815-ben 3000, 1825-ben 3524, 1828-ban 3441, 1830-ban 3431, 1835-ben 3396, 1840-ben 3629, 1850-ben 4183 volt.

Az utcák elnevezése hivatalosan nem volt megállapítva s csak a lakosság keresztelte el egyiket-másikat, leginkább az ottani nevezetesebb emberek és helyiségek után. A XVIII. század vége felé így képződtek ki a főbb elnevezések. Tarjánban: Nagy-utca, Bánfi-köz, Tarjányi-köz. Tabánban: Piac, Szentesi-köz, Kóti István utcája, Bereczki utcája, Szilágyi István utcája, Samu Péter malma. Kis-utcában: Piac, Csúcsi-nagy-utca, Plébánus két köze, Szent-Andrási-utca (merőben katolikusok lakják), Kristók malma, Szarvas. Oldal-kosárban: Piac, Török Ferenc fiskális kertje, leány iskola (most is a ref. egyházé s évtizedek óta fa raktárnak szolgál), Bartha Mihály háza, Kaszap Péter utcája. Új-utcán: Csáki Mihály utcája, Hézső István utcája, Nagy-töltés, Márton Mihály utcája, Hoszszú-pince (most Schillinger-féle ház a Nap-u. elején), Jenei János utcája, Kaszap Péter belső malma, Ser-

13. sz. A város látóképe 1804-ből.

Kisebbitve a helybeli (asztalos, lakatos, takács, tímár, szabó) mesterlegények útlevelének űrlapjáról. A dúc készítettetésének idejét az asztalos céh jkve adja 1804. dec. 27. alatt.

csapszék stb. A Lakhatnak és Lógernek egyelőre csak kis részét építették be, előbbik egy részben a vármegye rakodójául szolgált még 1790-ben is. A városnak az új jövevényekre, úgylátszik, egyelőre nem sok gondja volt, legalább a hivatalos iratokban nagy ritkán s csak úgy mellesleg tétetik róluk említés. Később azonban, mikor vagyonosodtak, jelentőségben nagyon emelkedtek.

A fő utcák, melyeken a vidéki forgalmat is lebonyolították, mint említettük, a kocszi közlekedés igényei szerint is meglehetősen egyenesre és szélesre voltak szabva, az ezeken kívül eső többi házak legnagyobb részének azonban jóformán semmi sora sem volt, hanem azok minden rend nélkül, össze-visszaságban épültek. A soros építkezésre sem a városnak, sem az uradalomnak nem volt elég gondja, bár a tiszték egy idő óta intet- | 1761. ték a bírakat, hogy a ház vagy putri építéséhez előre engedélyt kérjen tőlök a lakosság, amit azonban nem vettek szorosán. A közlekedés okáért azonban mégis itt-ott »közök« vagy »síkátorok« képződtek, melyek a későbbi utcák alakításánál irányadóknak vétettek.

Végre az uradalom hatályosabban intéz- | 1790. kedett s mikor a városi hivatalok szervezésére és ügykörére nézve rendeletet adott ki, ebben többek közt meghagyta, hogy egy esküdt vagy város cseledje »rendeltesen arra, hogy az utcákon és épületekben való csinosságra vigyázzon, az utcákra forgatott sertés ólakat félre, az udvarra, vitesse, minden újonnan építendő házat egyenes sorra állíttasson és az eránt a felsőségnél jelentést tegyen. — úgy is az mely lakos az ilyenekben rendetlennek lenni tapasztaltatik, semmiféle ügyben-bajban addig eligazítást nem veend, míg a hibát helyre nem hozza.«¹

¹ A földesúri szabályrendelet V. tjk. V. 529—30.

A jobb rend felállítására a koronként előfordult nagy tűzvészek szolgáltatottak alkalmat, a midőn a telkeket újra mérték ki, s annyira-amennyire sorba helyezték el. Az uradalom is idők multával a házépítési korlátlan szabadságot megszorította s kimondta, hogy az építéshez földesúri engedély nélkül hozzá fogni sem szabad. Az 1761. veszedelem idején Kis-utca, Oldal-kosár s Új-utca elhamvadtak. Sokan ki is szorúltak a területről, kiknek részére az uradalom a Hajda vendéglő háta mögött három sor házhelyet engedélyezett, miáltal az Új-város-tized megalapított. Az új településhez azonban nem volt kedve a lakoságnak. A katolikusok mindnyájan templomukhoz közel maradtak, ellenben a reformátusok, habár lassan, mindinkább húzódtak a szép sorjában kimért új telepre, melyben az egyenes utcák derékszöglet alatt metszik egymást. Egyházi anyakönyveikben csak hét év múlva tűnik fel először Új-város neve, mely aztán délnyugot felé is terjeszkedett, mikor a Nagy-temetőt is házhelyeknek osztották ki.

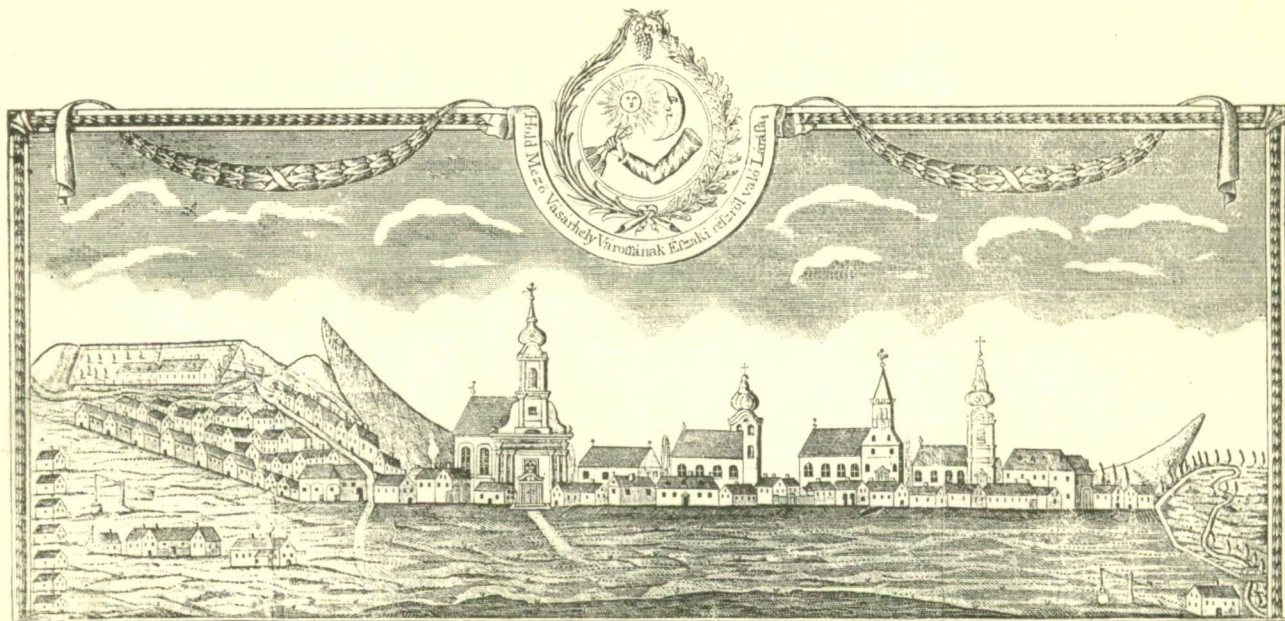
A tabáni tűzvészben a város legfőbb részei pusztultak el. Most az uradalom nagymérvű szabályozásra határozta el magát, de ebben sok nehézségre talált. Az utcák és telkek tervét a helytartótanácsához, József nádor elé, is kénytelen volt felküldeni, mely bajlódások és kellemetlenségek meglehetősen elvették kedvét a rendezkedéstől, úgyhogy, mikor hat év múlva Kis-utcát söpörte el a tűzvész, a földesuraság nem igen akart a szabályozásba belemenni s ennek érdekében újabb kiadásokat tenni. A vármegye útján tehát megkérdezte a helytartótanácsot, hogy melyik hatóság illetékes az efféle ügyek intézésére? s kicsoda fogja megtéríteni és minő zsinórmérték szerint a bennmaradó épületek értékét? Maga részéről azon-

ban mégis kijelentett annyit, hogy ezek telkeiért kész lesz tágasabbakat méretni ki a város szélein. A helytartótanács erre azt válaszolta, hogy a rendezés tervét az uradalom készítesse el s hozzá mielőbb terjessze fel. E terv szerint létesültek a leégett területen a mostani IV. kerület legegységesebb utcái — sok huza-vona, küzdelem és késlekedés után, minthogy a lakosok a tervhez nem akartak alkalmazkodni s az uradalom sem járt el kellő tapíntattal és kímélettel.

E közben az uradalom a közbeeső üres területeken is háztelkeket engedélyezett. Még a tabáni tüzet megelőző évben a temető mellett a serház felőli nyomáson néhány házhelyet mére- | 1828. tett ki, bár a bírák azt ellenezték. Tíz évvel később pedig a Kis-tó-laposát mérette ki házhelyeknek, habár ez mélyebb fekvése miatt a csapadékvizek által való elárasztásnak volt kitéve, amint ezt mindjárt a következő év is megmutatta. A tanács, mely a leelő szűkítését zokon vette, ekkor is felszólalt a szándék ellen, a mit azonban az uradalom nem vett tekintetbe, azt hozván fel, hogy e dologhoz neki joga van s a városnak is haszna lesz abból, mert szaporodnak az adózók. Azután nem- | 1842. sokára Új-város területét is megnagyította a földesuraság azzal, hogy ott ismét új házhelyeket méretett. Az ingyenes házhely osztásnak azonban régen vége szakadt, mert már évtizedek óta panaszkodtak az elégtelenségnek, hogy az uraság tisztjei osztályozzák a beltelkeket s azokért 60, 80, sőt 100 frtot is követelnek, holott az uradalom azzal ingyen tartoznék a jobbágyoknak.¹

A heti vásár a városháza előtti Piacon folyt le, de mivel ez arra a célra idővel szűknek bizo-

¹ Dus és társai fölség-folyamodványa 1819. márc. 11. és 19-ről.

14. sz. A város látóképe 1830-ból.

Kisebbitve a helyb. mesterlegények útleveléle úrlapjáról. A ducnak, mely most a kovács ipar-
testület birtokában van, korát a takács céh jkve adja 1830. máj.-ról, midőn t. i. a takácsok a
réztábla megújítása költségeihez 7 frt 48 krral járultak.

nyúlt, a tanács a vásár egy részét a külső vásártérre tette ki, hová azt lassanként az egész | 1828. vásár követte. Az 1829-ki tűz után a piac kibővítettett, mely után az uradalom a kereskedők kéréstére a heti vásárt a belső piacra visszarendelte | 1834. s annak egész tervét a vásárosok kirakodásának rendjével együtt tűzetesen meghatározta.¹ Az országos vásárok eleitől fogva a most is meglevő nagy Vásár-téren (most Szabadság-tér) tartattak, mely eredetileg jóval tágasabb volt, minthogy nyugoti szélére (a Zsidó-korcsma vonala) csak 1776. után, északi oldalára pedig csak a XIX. sz. első évtizedeiben építették a házakat, de úgy, hogy ezekből az utóbbi vonalon a 30-as években is még csak 3—4 állott.

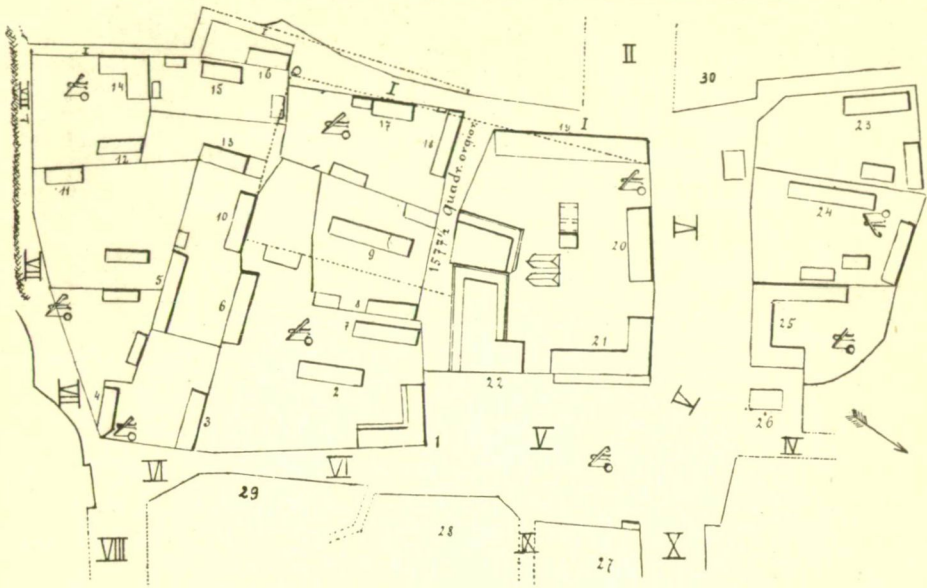
Az utcai közlekedés minden évszakban sok nehézséggel járt. Nyáron nagy volt a por, melyet a kocsik és barmok járása, esete felé pedig a csordák, csúrhék és mindenekfelett a juhnyájak hajtása nagyon felkavart. Télen a nagy sár volt általános. Tudni való, hogy ez régen még az igazi nagy városokban is így volt, s hogy száz év előtt még Bécsben is néha bokáig érő sárban farsangoltak.² Nálunk a pallók rakása már ez idő | 1801. ben szokás volt; a bírák rendeletben adták ki, hogy ezeket nem hasogatni, hanem fűrészelni³ és talpakra állítani kell, a miben minden faragó molnár három napot dolgozni volt köteles; azontúli munkájáért a városi pénztár alku szerint fizetett.⁴ E pallók azonban leginkább csak a piac közepén és annak környékén voltak találhatóak a gyalog járók részére, a kocsitát pedig még a Nagy-utcán is gyak-

¹ V. lt. Rvi. 10. cs. 64. sz.

² Magy. Kurir 1791. 4. sz.

³ Proth. judic. VII.

⁴ Vár. tjkv IX. 77.

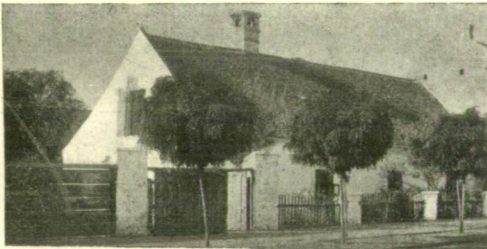
15. sz. A városháza környéke 1830. táján.¹*Magyarázat:*

1. Gymnasium. — 2. Iskolaszolga lakása. — 3. Biró bognár háza, később Engedi koresma. — 4. Biró bognár műhelye. — 5. Ref. tanítói lak. — 6. Tűzrevaló szín. — 7. Szegény tanulók lakása. — 8. Tanári lak melléképülete. — 9. Tanári lak. — 10. Tanítói lak melléképülete. — 12. Deák István ács. — 14. Pap Ferenc ács. — 15. Kérdő Ferenc gazdaember. — 16. Csuka Molnár-féle koresma. — 17. Puska szín. — 18. Kocsi szín. — 19. Városházi hivatalos helyiségek. — 20. Városházi szobák. — 21. Városi szék-épület. — 22. Megyei börtön. — 23. Revesz Pál. — 24. Draskovics vasáros. — 25. Gyorgyovics Pál (Pályó). — 26. Ugyanaz. — 27. Mihálylovics István (Stevó görög). — 28. Ó-templom. — 29. Ref. lelkész. — 30. Sas-vendéglő. — Az utcák mostani elnevezései: I. Szegedi-utca. — II. Zrínyi-utca. — IV. Szentesi-utca. — V. Kossuth-tér. — VI. Szőnyi-utca. — VII. Tó-part-utca. — VIII. Oldal-kosár-utca. — X. Csengettyü-utca. — XI. Andrássy-utca. (Csonka S. r.ségi őrmester megfejtése.)

¹ A városháza környékének delineatiója című egykorú rajz után kiegészítve. Városi levéltár.

ran feneketien sár és pocsolya borította, melyet a bírák a veszedelmesebb helyeken náddal és rőzsékkal töltöttek meg. Néha azonban egyszerűen járhatatlanok voltak. Egyébként a csapadékvíz elvezetése minden időkbén nagy gondot adott, mert a Hődtóhoz, az innét is fenyegető áradások miatt csatornát készíteni nem lehetett. Ennek húzása más irányban is nagy nehézséggel járt, mert a lassanként betelepített mélyebb helyeket földhátak és ezeken épült házak választották el egymástól: a csúcsi, király-széki, hattyasi és susáni házak egyrészt tehát koronként elöntötte a belviz, melyet csak tekervényes árkokon lehetett a paperei laposba levezetni. Ennek eszközlése végezt már a XVIII. században a mostani Pál- és Lévay-utcák közt gyűjtő csatornát ástak, melyet később a mostani kanálissal cseréltek fel.

Az egyes házak, mint alább látandjuk, általában sárból (csömpölyeg és fecskerakás), vagy vályogból épültek

16. sz. Uradalmi tiszti lak 1825-ből.
Az 1908-ki lebontás előtt.

gaztetőre. Keveset építettek téglából, azt is kicsiny méretekkel. Károlyi Sándor és utódai Szegváron, illetőleg Derekegyházán készítették magoknak emeletes kastélyokat, — V á s á r h e l y e n pedig a legszükségesebb tiszti, gazdasági és üzleti épületeken kívül egyebet nem állítottak; a megye székhelyét is egy félreeső faluba, Szegvárra tették, mely azonban utóbb a csongrádi uradalomnak közepére esett. Ily módon a földesurak a városiasságot igen kevésé fejlesztették. A vármegye,

minthogy városunk volt a legnagyobb hely, hol a lakosságnak majdnem fele része élt s hol a katonaságot is tartania kellett, szintén gondoskodott a szükséges épületek előállításáról mind kez- | 1721—2. detben,¹ mind később, mikor azokat | 1752; 1777. megújítani és bővíteni kellett, de legtöbbször a vásárhelyiek erején.² Természetesen az uradalmi épületek is jóformán így készültek, amennyiben azokhoz mindennemű gyalog- és szekeres-munkát jobbágyi tartozásuk szerint kezdet óta a lakosok szolgáltattak, a mi főleg a derek-egyházi nagy építkezésnél igen terhes volt. | 1756—1768.

Nevezetesebb épületek a templomokon kívül, melyekről hátrább szólunk, a városháza, a gymnasium és a présház, melyek történetével alább szintén tüzetesen foglalkozunk, az 1777-ben készült emeletes (katonai) tisztház és az 1810-ben félemeletre, 1830. után pedig emeletre, húzott Sas-vendéglő a piacon. Az első urasági épületeket jobbra 1762. táján állították elő, még pedig szanaszét hányva a város különböző pontjain. Később azonban a mostani Andrassy-u. északi oldalán, a kath. templomtól keletre csoportosították. A XIX. sz. elején a következő elhelyezést és elnevezéseket találjuk: inspektorális kvártély vagy tiszttartó háza, Kis-utcában a katolikus templom keleti szomszédságában, földszintes, hosszú görbe ház, szilárdan építve, úgyhogy 3 szoba az uraság szállásául szolgáljon, déli és délkeleti végében egy-egy épület a konyha, cselédház, iroda, levéltár és kocsiszín számára. Keleti részén, de már külön udvaron, volt a robot író szoba, ügyési iroda és levéltár

¹ V. lt. Rvi. A 3 sor, 16. cs. 46. sz.

² Példák: V. lt. Rvi, A 3 sor, 18. sz. (hol az építőmester nyugtája is (17) megvan) és Proth. decis. partic. IV. kötet.

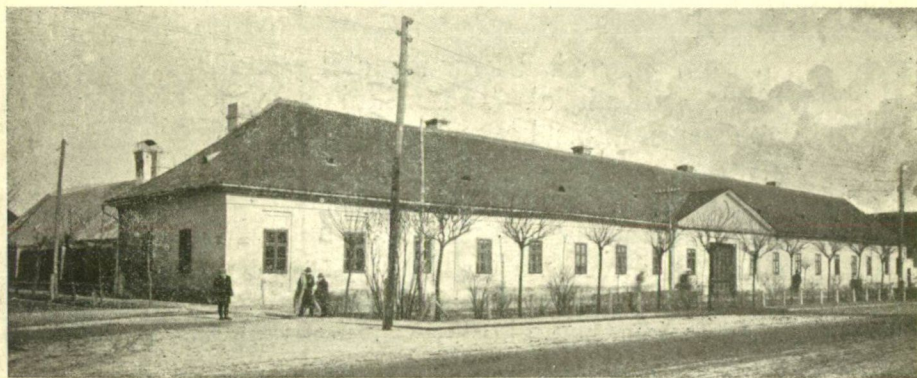
és a jegyzői szállás, melyek falai egyszersmint az udvar keleti kerítése gyanánt szolgáltak. Hátul, északra fordúlva, a szerszám kamra és istállók, ezek mellett veteményes kert, jégverem, meszes pince, sertés- és tyúkól stb. A főépület templom felőli végét 1812-ben építették. Telke 2340 □^o. Legújában a kath. egyház tulajdonába ment át. Fis-

17. sz. Sas-vendéglő, az 1905. évi lebontáskor.

kális kvártély, Oldal-kosárban, 1794-ben nagyobbították, téglalapon vályogfalakkal, üveg résű ablakok, kiterjedése 752 □^o. Később Erdélyi J. főügyész részére az utca szemben eső oldalán építettek új lakást, melynek rajzát fentebb 16. sz. a. közöltük. Ez idővel Pátkó Lilla kezére került, legutoljára IV. Andrásy-utca 16. szám alatt állott. Perczeptorális kvártély egészen téglából építették 1811-ben, szélessége $5\frac{1}{3}$, hossza 14°. Északi oldalát a nótárius 24° hosszú kert kerítése, keletről az uradalom 14° kerítése határolta. Később a Nagy A. János-féle házba helyezték el. Notariális

kvártély, vagyis az urad. jegyzői lak., a hozzá foglalt urad. irodával, levéltárral, robot-irodával és ügyészi szobával. Később Nagy A. János háza IV. Andrásy-utca 17. szám. A régi perceptorális házból és az inspektori kocsiszínból építették 1813-ban, az inspektori kvártély keleti vége felé. Taksaszedői kvártély az Oldalkosárban, vályogból téglalappal állott, zsindely tető alatt 432 □⁰

18. sz. Az inspektori ház. Most a kath. egyház bérháza.

területen. Később a IV., Lán-c-u. 5. sz. alá hozták át. Spanális kvártélyház, az ispán lakása, a piac előtt, nád fedél alatt, vályogból, három szoba, konyha, kamra, pince, ámbitus, kocsiszín, istálló, sertésól, stb. Napkeletről katonák, vagyis urad. hajdúk háza, konyhával együtt, délről a nagy kapu. Az ispán számadása alatt voltak az üres méhkaptárók, vályog- és téglalappal, talicskák, malterkavarók, kecskelábak, fűrészek, ásók, cínányérok, szegek, az oltott mész és a robotoló napszámosok nyilván-tartása. Mindezek az uradalom épületei előállítására, fenntartására és a hivatalok szolgálatára állottak, a robotosok azonban mindenekelőtt a közeli gazda-

ságokban használtattak fel, minthogy nálunk az uradalomnak majorsága nem volt, kivéve a Kenyere nevű maradványi földet (959 □ hold), melynek egy részét azonban az uradalom pártfogoltjainak adták kedvezményes áron haszonbérbe. Ūdvára 450 □". Tarjáni tized gazda kvártélyja és a Saja vagy Vincze korcsma Tarjánban.¹ A serházról, végében a kasznárlak, később tūzetesen szólnak. Az uraságéi voltak még a Szarvas-vendéglő a ref. Ūj-templomhoz közel, a Vásár-állás végében és a Nagy-mészárszék, mely a piacon téglalapon vályogból készült, elöl 7 kőoszloppal, tornáccal, nádfedéllel. Tartozékai a vágószék, a faggyú és szalonnás kamara, kocsiszín, istálló, egy szoba, konyha, egy kalmárbolt. Mellette esett nyugotról a már említett ispáni lakás. A mészárszékét később a mostani Elkán-ház (IV., Andrásy-u. 8.) helyére hozták át. A vágóhíd a korszak vége felé a Hajda-vendéglő udvarában, azelőtt a vásár-állási mészárszék végében állott. A Kis-mészárszék téglából József gróf idejében Ūj-utcán állíttatott. A vármegye magazínuma (»szalmakomiszárius lakása«) a vásár-állás szélében levő kath. temető déli szomszédságában állott, később városi kórház, majd Weisz Károly magtára a mostani Wilhelm-féle faraktárral együtt. A Hosszú-pince nevű korcsma a Kis-mészárszék mellett (mostani Kállay- és Nap-utcák sarkán, a Schillinger-féle ház telkén). A Zsidó-korcsma a vásár-állás szélében, most V., Szabadságtér 15.

Az uradalmi épületek valamennyien rideg egyszerűséggel és takarékoszággal, díszítés és jóízlés nélkül készültek.

Bárki természetesen találhatja, hogy mikor a

¹ A csongrádi uradalom leírása 1813-ból. Csongrádm. Itrában.

fejedelmi gazdagsággal rendelkező földesuraság így építkezett, a jobbágy telkek házainak építés módja még alacsonyabb színvonalra süllyedt. Nem is maradt egyetlen egy magán lakás sem az utókorra, mely akár nagyobb méreteinél, akár művészi szépségénél fogva különösebb figyelemre méltó lenne. Mindenki a hasznosságra, olcsóságra és könnyebb kivitelre nézett: a művészet, jóízlés, nagyobb kényelem igényeire pedig mit sem adott, de még a szilárdságra, tűzrendészetre és szabályos utcák képzésére sem igen, mert az 1829-diki nagy tűzvész után is jóformán úgy építették a lakóházakat, mint azelőtt, csak a vármegye szigorította és hangoztatta újra a közrendészeti szabályokat.¹ A Nagy-utcán az uradalom engedélyéből még 1841—1858-ban is a Vodianerek nagy, hodáj alakú olaj malma disztenkedett² és büszkült épen az Új-templommal szemben, melynek felállítása ellen az egyház hiába emelte fel esdő szavát. Egyesek a piactéri kútra hajtották itatni a jószágokat, ép úgy mint a városházától a bitangásban talált lovakat és ökröket, a mi a bírák szerint is, »igen alkalmatlan volt« — mindaddig, mígnem végre a városháza udvarán is kutatásattak. | 1799.

Élőfák kevéssé ékesítették az utcákat s az udvarokat is gyéren. Ezért, bár a szik-szeges szélű nagy tó kies fekvést biztosított volna a városnak, ennek külső tekintete, rendtelensége és izléstelensége az idegenre semmi eszthetikai hatást sem gyakorolhatott, csupán az egyes házaknál uralkodó tisztaság s lakóinak lelkülete támaszthatott vonzerőt és érdekeltséget irányában.

A házak számozása a kormány s főleg József császár rendeletéből hajtottott |1761. és 1787.

¹ V. lt. Rvi. A 3. 16. 4 b.

² Vár. bírós. jk. A. 15.

vége, az egész város területén egy sorban végig menve a számokon, az egyes tízedeken sem kezdve elől. A szállások számai a városi ház-számoknak feleltek meg. A császár halálakor a vármegye nemzeti ellenhatásból azonnal elrendelte a ház-számok »letörlését«, de a város nem fogadott szót, mert a számozást célszerűnek és szükségesnek találván, megtartotta és használta. Idővel azonban lassanként mégis elenyészni engedte, s hivatalos használatát maga is elhagyta. Néhány évtizeddel később ismét életbe lép a számozás, s főleg | 1846. Basa J. szolgabíró tette általánossá, minthogy a nélkül a sok egy hangzású családnevek közt nehéz volt az eligazodás.

Egyes nevezetes emberek lakhelyei így voltak megoszolva: *Tarjában*: most IV. ker. Szőnyi-utca 2. sz. Füredy Mihály, Szőnyi Benjámín, Kis András, Vajda Sámuel lelkészek. A szomszédos Telkészlakban Lendvai, Nagy Sámuel, Tót Ferenc lelkészek. Karika Pál, Imre Sándor professzorok a gymnasium nyugoti végénél volt tanári házban. Csók Mózes jegyző a városháza tőszomszédságában. A két régebbi tisztház, most Kovács János ügyvéd háza helyén és a Miklovicz-féle épületek a Zrinyi-utca 11., 12., 13. sz. Török Bálint ügyvéd, orsz. követ, a róla nevezett utcában. Török István nemesek hadnagya, ref. főkúrator, a mostani Zrinyi-utcában. Ugyanott Kamocsai Ferenc csendbíztos, Szerdahelyi József koyács, Kálmán színész atyja. Utóbbik szül. helye azonban a Hunyadi-utca északi oldalának végső házában volt, melynek helyére 1908-ban a városi kórház egyik épületét állították. Borotvás József ref. főkúrator, Tót István és János, Rákos Mihály az igazságkereső, Fischer József főbíró, Cz. Nagy Mihály főbíró, Kristó Andr. Ferenc az igazságkereső, Szent János, Szabó Péter mostani Csillag-

utca, Szél Pál János, N. Kardos János, N. Kovács András, Korsós Péter esküdt. *Tabánban*: Komlósi Sámuel ref. főkúrátor, Hódi Mihály esküdt (1817.), Hódi Pál főbíró, a mostani IV. kerület Hódi Pál-utca 5. számú ház helyén, Csete Pál tanító, Imre Pál vár. külső gazda, Nagy János belső gazda, a mostani Damjanics-utcában, Molnár Péter szűcs, a mostani Verbőczy-utcában. *Kisutcában*: Mihálylovics v. esküdt (most Kossuth-tér 5. sz. Szabó Mihály ügyvéd (most Szentesi-u. 12.), Matók Sámuel ügyvéd (most IV., Andrassy-u. 16. sz.) a Patkó házban, Török Ferenc urad. ügyész Oldalkosárban, Nagy Ferenc ügyész a mostani IV., Kaszap-utcában 15. sz. helyén, Kiss Dániel ügyvéd Kaszap-utca 9. szám; Szamák János, Dus István lakatos, Bengyel György és a többi plebánosok a mostani parókhia helyén. Ns. Szilágyi Gergely, Vacsi Albert és Rostás József főbírák Csúcsban, Sziver Imre jegyző, Szabó László v. ügyész, Kovács Károly ügyvéd Szentesi-utcában, Konczek Márton ev. lelkész-tanító és elődei (most VII., Petőfi-u. 11.), Kovács Ferenc ügyvéd most IV., Szabadságtér 10., Vörös Mátyás ügyvéd a mostani Petőfi-utcában, Kaszap József és Mihály a mostani Andrassy-u. 84. sz.ban, ugyanott D. Nagy Sándor ügyvéd. Kaszap Péter 1781-ben az Oldalkosárban lakott. *Újutcában*: Nagy András János, most VII., Kállay-u. 3., Varga Pál ref. kúrátor, most VII., Mátyás-u. 5., Dorka Illyés (1824.), Polgár Mibály (1813.), Bereczk Péter, Szél Sámuel és Gál Dániel ref. lelkészek az Új-templom mellett (most VII., János-tér 3. és 5. sz.), Jó János mostani Bocskay-utca, Tót János, Karasz Sámuel, Hajnal János, Kis Tóth János, Varga József, Hegedűs István, Meszlényi János, Kovács Mihály főbíró. *Újvároson*: Ficsér Tót János, Szénási János, Szabó János, — mindannyian 1847-ből.